

Кам'янець – Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота

магістра з теми:

Репатріація подолян у перші повоєнні роки

Виконала: магістрантка

Ist1M18

Пашінова Альона Юріївна

Керівник: Сидорук С.А.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА...7	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	16
РОЗДІЛ 2. ПОДІЛЬСЬКІ «ОСТАРБАЙТЕРИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ.....	20
2.1. Заходи окупаційної адміністрації щодо залучення подолян до робіт у Німеччині.....	20
2.2. Опір населення Поділля примусовому вивезенню на роботи.....	29
2.3. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації остарбайтерів- подолян у нацистському рейху.....	34
РОЗДІЛ 3. ДОЛЯ ПОДІЛЬСЬКИХ «ОСТАРБАЙТЕРІВ» У ПОВОЄННІ РОКИ.....	41
3.1. Організаційні заходи радянської влади щодо повернення своїх громадян до СРСР.....	41
3.2. Політика радянської влади щодо репатріантів.....	56
3.3. Життя українських «остарбайтерів» Подільського регіону в післявоєнний період.....	65
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ВСТУП

Актуальність роботи. Наприкінці війни та у перші повоєнні роки досить гостро постала проблема повернення на батьківщину так званих «переміщених осіб», тобто громадян, що у часи військового лихоліття за різноманітних обставин й причин опинились поза межами своєї країни. І значну кількість радянських репатріантів – військовополонених, добровільних та примусових робітників («остарбайтерів») і біженців – становили українці, в тому числі мешканці Поділля. Характерним було те, що для політичного керівництва тоталітарного СРСР своєрідна «проблема репатріантів» майже одразу ж набула виразно ідеологічного змісту. Так, Й. Сталіну та його оточенню було важливим не тільки забезпечити робочою силою поверненців відбудови зруйнованого війною господарства держави, а й не допустити перетворення мільйонів радянських громадян, що досить тривалий час перебували поза межами держави, на об'єкт індоктринації зі сторони західних демократій. А тому, основним засобом протидії так званим «ідеологічним диверсіям заходу» радянські ідеологи визначили досить активну та цілеспрямовану політично-пропагандистську роботу у ході репатріації на батьківщину переміщених осіб. І практично на десятиліття ідеологічно-пропагандистська обробка даних жертв війни стала одним із основних напрямків роботи радянських ідеологічних органів й установ репатріації.

Проблема вивезення трудового потенціалу подільського населення на примусові роботи до Німеччини залишається сьогодні досить актуальною. Більше 75 років дана історична правда замовчувалась та кодувалась в архівах під грифом «Секретно», вона була малодослідженою та недоступною для більшості поціновувачів історії України. Тільки з 1991 року, коли Україна стала незалежною державою, інтерес науковців до вивчення так званої «живої правди» різко зріс, адже відкрився доступ до архівних матеріалів держави «всіх народів».

Питання про визнання злочином насильницької відправки робочої сили до Німеччини постало уже на Нюрнберзькому процесі. Так, нацистські злочинці були звинувачені у тому, що ними була ініційована й, зокрема, реалізована так

звана «концепція рабської праці», за даними звинуваченнями були покарані Шпеєр, Заукель, головні організатори деяких німецьких каральних кампаній, частина командного складу СС.

В Радянському Союзі сама тема рабської та примусової праці протягом сорока років не набула належної актуальності. Лише під час перебудови стало можливим говорити про проблеми жертв нацизму та їхні скалічені долі.

І виходячи із цього, поставлено завдання на основі публікацій та джерел більш детально вивчити процеси примусового вивезення жителів Поділля, на примусові роботи до Німеччини та умови перебування їх там і ставлення до них після повернення на Батьківщину.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дипломне дослідження пов'язане із науково-дослідною проблемою історії Поділля, розробка якої проводиться у межах кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка.

Мета роботи полягає в комплексному та багатоаспектному аналізі особливостей життя подільських репатріантів у перші повоєнні роки.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність вирішення таких дослідницьких завдань:

- висвітлити стан розробки означеної проблеми в радянській, зарубіжній та вітчизняній історіографії, а також визначити джерельне забезпечення теми;
- визначити заходи окупаційної адміністрації щодо залучення подолян до робіт у Німеччині;
- показати опір населення Поділля примусовому вивезенню на роботи;
- розкрити культурно-духовні обмеження як форма дискримінації остарбайтерів-подолян у нацистському рейху;
- визначити причини неповернення на рідну землю подільських остарбайтерів;
- проаналізувати політику радянської влади щодо репатріантів;

- охарактеризувати життя українських «остарбайтерів» Подільського регіону в післявоєнний період.

Об'єктом дослідження виступає політика радянської влади щодо подільських репатріантів.

Предметом роботи є життя українських «остарбайтерів» Подільського регіону в післявоєнний період.

Хронологічні рамки дослідження окреслені 1944-1947 рр. – періодом, коли на території Української РСР були створені та функціонували центральна, регіональні і прикордонні управлінські структури й установи репатріації переміщених осіб, які здійснювали активну ідеологічно-пропагандистську і агітаційну роботу серед репатріантів на усьому шляху їхнього повернення – від таборів репатріації в західних окупаційних зонах, до перевірко-фільтраційних і приймально-розподільчих пунктів на кордоні та у регіонах УРСР. Нижня хронологічна межа конкретизована початком створення у серпні-вересні 1944 р. організаційно-управлінської вертикалі радянських органів репатріації в Українській РСР. Верхню хронологічну межу дослідження визначила значне повернення репатріантів на Батьківщину.

Географічні межі роботи охоплюють територію Поділля та Української РСР в адміністративних кордонах другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатофакторності, об'єктивності й системності, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, враховують важливі в концептуальному плані розробки вчених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень дослідження.

Методи дослідження, що були застосовані, залежали насамперед від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. В роботі широко застосовуються порівняльно-історичний і типологічний методи, метод компонентного аналізу історичних явищ, проблемно-хронологічний метод дослідження. Квінтесенцією застосованого в дослідженні методичного набору

історичної науки стало використання методу комплексного підходу до предмету дослідження. Ряд конкретних наукових завдань вирішувалось за допомогою методичного набору інших наук. При вивченні конкретних кількісних показників діяльності системи органів репатріації активно застосовувалися математичні й статистичні методи.

Наукова новизна. Дипломна робота є комплексним, різнорівневим і багатоаспектним дослідженням життя подільських «остарбайтерів» в післявоєнний період, а також мотивацій, основних напрямків, форм, методів і особливостей ідеологічно-пропагандистської діяльності радянських управлінських органів й установ репатріації серед переміщених осіб з Поділля на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

Теоретичне й практичне значення дослідження полягає в можливості використання наведених в ній матеріалів і висновків для підготовки досліджень, краєзнавчих праць з історії України періоду Другої світової війни та повоєнного часу, а також у процесі викладання нормативних і спеціальних курсів у закладах середньої та вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорено на розширеному засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка. Загальна концепція та певні змістові блоки дослідження оприлюднювались автором на щорічних наукових конференціях студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка у 2018-2019 рр.

Структура дослідження зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

ВИСНОВКИ

Проведений комплексний, різнорівневий та багатоаспектний аналіз долі подільських репатріантів у перші повоєнні роки продемонстрував багатогранність та поліаспектність окресленої недостатньо вивченої в історичній науці проблеми та підтвердив доцільність і актуальність її опрацювання. А отримані головні наукові результати зводяться до наступного:

1. Аналіз опрацьованих джерел дозволяє стверджувати, що ці документи охоплюють практично усі напрямки діяльності органів репатріації на території Української РСР і в сукупності з опублікованими документами та наративними джерелами дозволяють комплексно вивчити проблему агітаційно-пропагандистської діяльності влади серед переміщених осіб з Поділля.

Встановлено, що історичні дослідження окреслених питань впродовж другої половини ХХ ст. несли на собі відбиток ідеологічного протистояння між СРСР і західними країнами. І як наслідок, історіографія даної проблеми характеризувалася нерівномірністю і непослідовністю в вивченні питання. В СРСР відповідні архіви виявилися недоступними, а тема репатріації була виведена за межі предметного аналізу істориків. Тож наслідком закритості джерельної бази стало генерування документально непідтверджених суджень і поширення ідеологічної міфотворчості. Автори радянської епохи обходили питання репатріації військовополонених, остарбайтерів, біженців майже цілковитим мовчанням, а поодинокі наукові розвідки, що з'являлися, мали відверто пропагандистський характер.

Зарубіжна історіографія в контексті проблеми репатріації переміщених осіб – громадян СРСР характеризувалась переважно вивченням теми перебування переміщених осіб в країнах Західної Європи після Другої світової війни, а також їх примусової репатріації до СРСР. І недоліком даних праць, була надмірна політизація питання і обмеженість джерельної бази.

Із розпадом СРСР та відкриттям доступу до архівів вивчення теми репатріації подільських мешканців активізувалось як у пострадянських країнах так і на Заході. В новітній вітчизняній історіографії проблеми тематика

репатріації подолян після Другої світової війни досліджувалась переважно у контексті повернення на батьківщину оstarбайтерів. І на сьогодні в Україні рівень розробки та інтерес у науковому середовищі до проблематики репатріації не відповідає масштабам цього явища у вітчизняній історії війни. Поза увагою учених залишаються питання долі подільських репатріантів в перші повоєнні роки.

2. Встановлено, які саме заходи окупаційної адміністрації були здійсненні стосовно залучення подолян до робіт у Німеччині. Напередодні Другої світової війни та під час стрімкого просування вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало використовувати в промисловості Німеччини робочу силу із окупованих територій Радянського Союзу. По радіо, гучномовцях, в місцевих газетах, на плакатах німецька влада пропагувала роботу в Німеччині і закликала погоджуватись на добровільний від'їзд в нацистську країну.

Цивільне населення окупованих територій спочатку використовувалось на місцях для налагодження господарства й використання його для потреб Рейху. І німці зберегли радянську колгоспно-радгоспну систему, а селян перетворили фактично у кріпаків, прикріплених до господарств, які працювали на так зване «благо України та Великої Німеччини». До пропаганди такої праці залучалась і українська преса.

Проте добровільний виїзд до Німеччини не набув масового характеру. Так як добровільне вербування населення не дало бажаного результату, тому влада почала організовувати примусове вивезення трудового ресурсу із України. І це було знайоме майже кожній подільській родині. В Німеччині подільські робітники використовувалися у таких трьох головних сферах: промисловості, у сільському господарстві, як домашня прислуга.

Для більшості репатріантів це усе ж таки було повернення додому, зустріч зі своїми рідними й близькими, радість від повернення із неволі на Батьківщину. Отож, наші дослідження підтверджують, що головна маса оstarбайтерів з Поділля була вивезена примусово, умови проживання та роботи у Німеччині були вкрай тяжкими, каторжними. І тому звинувачення їх в зradі Батьківщини були безпідставними.

3. Визначили, що був здійснений опір населення Поділля примусовому вивезенню на роботи. Варто відзначити, що одним із злочинів німецько-фашистського окупаційного режиму на Поділлі стала депортація місцевого населення, зокрема молоді, до Третього Рейху.

Потрапивши у Німеччину, подоляни, як й решта «остарбайтерів», зазнавали нещадної експлуатації. І їх примушували до праці шляхом повсякденного та повсюдного насильства. Із метою залучення каторжан до трудової участі особливо широко застосовувався голод, який штучно підтримувався як на промислових підприємствах, так і в бауерських господарствах. Окрім цього, кожного, хто «провинився», могли негайно жорстоко побити, відправити у тюрму або ж концтабір, а то і позбавити життя. Проте, незважаючи на більш крайні форми примусу, багато подолян проявили зростаючу непокору: не бажали працювати так, як від них вимагали експлуататори, ставились до справи байдуже, проявляли інертність і пасивність, а то і знаходили у собі мужність і сили узагалі відмовитися від роботи.

Головними формами опору «остарбайтерів» в фашистській неволі були наступні: відмова від роботи (саботаж); втечі; шкідництво; збройна боротьба. І найбільш поширеним був вияв непокори, виконували роботу впівсили, невихід на роботу, пряма відмова від неї, втечі.

4. Визначили культурно-духовні обмеження як форму дискримінації остарбайтерів-подолян у нацистському рейху. З-поміж видів культурного дозвілля остарбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів в Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Проте такі випадки траплялись порівняно рідко.

Духовний вимір повсякденності остарбайтерів включав думки, переживання, емоції, пов'язані із сприйняттям себе в чужій країні як безправних осіб (рабів, невільників, наймитів, кріпаків); надією на повернення додому; розлукою із рідними; ідентифікацією, а у окремих випадках, відстоюванням приналежності до української нації; почуттями дружби, любові, ненависті, осуду до своїх співвітчизників тощо. Крім того важливим для східних робітників було задоволення своїх інформаційних, престижних, релігійних потреб.

5. Виявили причини неповернення на рідну землю подільських оstarбайтерів та політику радянської влади щодо них. Головними причинами, що спонукали деяку кількість подолян не повертатись на Батьківщину, були: політичні мотивації; страх перед можливим покаранням; економічні мотиви (почати нове життя у нових краях); депресивний психологічний стан (утрата всіх рідних і близьких); сімейні проблеми (укладені шлюби із іноземними громадянами). Дізнались, що питання долі подільських репатріантів на завершальному етапі Другої світової війни опинилось серед гострих гуманітарних проблем, що потребували нагального вирішення. І вироблений лідерами країн Антигітлерівської коаліції компроміс полягав в беззастережному поверненні мільйонів цих людей в країни свого походження, а проблема репатріації набувала не тільки соціально-демографічного або ж економічного, але і політико-ідеологічного значення.

Для радянської сторони проблема репатріації оstarбайтерів, військовополонених і біженців набувала особливої складності, адже далеко не усі переміщені особи – радянські громадяни прагнули повернутись на територію СРСР. Такі обставини, а також факт тривалого перебування співвітчизників поза межами радянського ідеологічного впливу, неминуче актуалізували значення контрпропагандистських і пропагандистських заходів. Тож для радянського режиму важив не тільки трудовий ресурс репатріантів для відбудови зруйнованої країни, але і намір не допустити перетворення своїх громадян на об'єкт індоктринації зі сторони західних демократій, що в логіці тоталітарного режиму загрожувало формуванням потужної хвилі нової еміграції.

Важливість українського контексту репатріаційної проблематики для політичного керівництва СРСР визначалась не лише чисельністю цього національного контингенту у загальній масі переміщених осіб, але і його ідеологічною дезінтегрованістю, а тому особливого значення набувало врахування історичних, політичних, етнокультурних та ментальних реалій й потенційних чинників впливу на рішення співвітчизників повернутись.

Реальність демонструвала як перешкоди так і сприятливі для репатріації чинники. Дестабілізували процес репатріації: ментальна, політична й ціннісна

дезінтеграція українців-подолян, а також їх власний, найчастіше суперечливий, досвід життя за кордоном. Сприятливими для радянської пропаганди серед переміщених осіб – вихідців з України факторами були: традиційний патріархальний уклад українського селянства, яке складало більшість переміщених осіб, і тотальний інформаційний голод на чужині.

Інформаційна контрпропагандистська підготовка до повернення переміщених осіб – громадян СРСР на батьківщину була розпочата у радянському публічному просторі та по дипломатичним каналам ще з моменту початку масових депортацій цивільного населення окупованих територій на примусові роботи до рейху. Перші кроки в реалізації пропагандистських заходів репатріаційної програми керівництво СРСР зробило на початку жовтня 1944 р., а розповсюджене з цього приводу урядове звернення стало першою масштабною контрпропагандистською акцією, спрямованою на потенційних репатріантів.

6. Окреслили життя українських «остарбайтерів» Подільського регіону в післявоєнний період. Виявили, що репатріанти в повоєнній економіці Поділля розглядались як досить важливе джерело трудових ресурсів, їх якнайширше та якнайшвидше працевлаштування було головним питанням діяльності місцевих партійно-радянських органів. І це була політика держави. Активним залученням до суспільно-корисної праці усієї наявної робочої сили вона сподівалась в максимально короткі строки отримати якомога більший валовий продукт. І при тому навіть не зважалося на наявні перекося: залучення до праці фізично незміцнілих, виснажених нацистською каторгою людей, недостатня увага до підготовки високопрофесійних кадрів, використання як дитячої так і (особливо широко) жіночої праці тощо. В відбудову народного господарства Поділля найбільший внесок зробили все ж таки жінки. І зокрема це були жінки-репатріантки.

Також не цікавили радянську владу і самі репатріанти, що повернулись на Батьківщину і зокрема шукали власне місце в суспільстві, значною мірою ділячи разом із співвітчизниками усі труднощі та нестатки.

Отже, проблема подільських остарбайтерів в історії України є і досі малодослідженою, відкритою для дискусій. Незважаючи на те, що події

відбувалися під час Другої світової війни і багато часу вже минуло, з'являються нові й нові джерела, які спонукають нас до переосмислення минувшини, а саме до тих її сторінок, які торкаються долі примусово вивезених людей у гітлерівську Німеччину. Проаналізувавши процес вербування подолян на роботи у нацистську державу можна сказати, що турботи про них взагалі не було. Знаходили місце зловмисництво, шахрайство, лицемірство, підлість, брехня, котрі аж ніяк не могли приховати справжні прояви расистської сутності. Остарбайтери перебували у важких соціально-побутових умовах. Голод, хвороби, знущання призводили до щоденної втрати людських життів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського / упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, О. М. Кримська. Хмельницький : Держархів Хмельн. обл., 2013. 80 с.
2. Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького / упоряд.: О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир, О. М. Кримська. Хмельницький : Держархів Хмельн. обл., 2013. 88 с.
3. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій, С. С. Байда та ін.; упорядники М. Л. Бабій, А. І. Бабенко, С. С. Байда та ін. Одеса, 1971. 308 с.
4. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. М.: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1946. Т. 1: 22 июня 1941 г. 31 декабря 1943 г. 698 с.
5. Джерела пам'яті: Історико-красназавчий альманах. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упоряд.: Т.Ю. Нагайко; редкол.: В.П. Коцур (головн. ред.). Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т», 2010. 456 с.
6. Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып. 1. М.: ОГИЗ, Государственное изд-во политической литературы, 1943. 252 с.
7. Женщины Равенсбрюка. Изд. Ком. антифашистских борцов сопротивления. (Германская Демократическая Республика) / Под ред. Э.Бухман. М.: Издательство иностранной литературы, 1960. 178 с.
8. Листи з фашистської каторги: зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / за ред. Ф. Шевченко. –К.: Українське вид-во політичної л-ри, 1957. 158 с.

9. Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. — Полтава, 2011. URL: <http://www.history.org.ua/>
10. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944 : документи і матеріали / упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, А. Г. Філінюк та ін. ; редкол.: Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 576 с.
11. Невигадане: Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. Харків: Райдер, 2004. 236 с.
12. Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: В 3-х т.т. / Под общ. ред. Р.А. Руденко. М.: Юридическая литература, 1965-1966. Т. 2. Военные преступления. Преступления против человечности. 1966. 799 с.
13. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева; Вид. 2-е, доп. К., 2003. 568 с.
14. Пам'ять заради майбутнього: Спогади / ред.-упоряд.: О. Гаца, Н. Слесарева, Т. Корнійчук.; Кн. 2. К.: Фенікс, 2006. 768 с.
15. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / под ред. П. А. Жилина. М.: Воениздат, 1987. 302 с.
16. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) : зб. док. і матер. / упоряд.: В. Г. Абрамова, Г. В. Вітряна, І. В. Гарнага та ін. ; під ред. М. І. Мехеди. Львів : Каменяр, 1969. 415 с.
17. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : зб. док., матер. та світлин. 69-ій річниці визволення Хмельницької обл. від німецько-фашистських загарбників присвячується / упоряд.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник та ін.; Міжнар. громад. орг. “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” ; Держ. архів Хмельн. обл. ; Хмельн. обл. громад. орг. архівістів та дослідників Поділля “Поклик віків”. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. 492 с.
18. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін. Харків: Право, 2009. 208 с.

19. Прошлое забвению не подлежит / авт.-сост.: В. П. Черныш, М. Л. Миронюк ; редкол.: З. Е. Запорожан, В. В. Кулеша, Н. К. Подскоцкая и др. Каменец-Подольский, 2008. 328 с.
20. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав - СССР, США и Великобритании (4-11 февраля 1945 г.): Сборник документов и материалов / МИД СССР. Гл. ред. комис.: А.А. Громыко (гл. ред.), И.Н. Земсков и др. М.: Политиздат, 1984. 302 с.
21. «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій. Ред. кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін.; НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2006. 544 с.
22. У вінок партизанської слави: щоденник радянського месника : архівна знахідка / упоряд.: В. І. Очеретянко, І. В. Рибак, А. Ю. Матвеев. Хмельницький : Крисюк С., 2012. 40 с.
23. Україна сниться: (неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-43 рр.) / Держ. архів Хмельниц. обл. Хмельницький, 1995. 136 с.
24. Уголовный кодекс УССР: Офиц. текст с изм. на 1-е июня 1942 г. и с прил. постатейно-систематизир. мат-лов. М.: Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1942. 104 с.

Монографії та статті

25. Багрянний І. Чому я не хочу повертатись до СРСР?. *Під знаком скорпіона: з творчої спадщини письменника: Поезія, проза, публіцистика* / Упоряд. О. Шугай. К.: Либідь, 1994. С. 73-90.
26. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. К: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
27. Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944-1946). *Сторінки воєнної історії України: Зб. статей* / НАН України. Ін-т історії України. Вип.1. К., 1997. С. 143-158.

- 28.Буцько О.В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць*. К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. Вип. 2. С. 148-162.
- 29.Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944-1946. *Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України*. К., 2005. Вип. 9. Ч. 3. С. 206-212.
- 30.Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин. М.: Вече, 2009. 384 с.
- 31.Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.) : монографія / П. Я. Слободянюк, М. П. Вавринчук, Ю. В. Олійник, П. С. Смоленюк, Ю. В. Телячий. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2007. 312 с.
- 32.Воєнні аспекти історії Поділля ХХ–ХХІ ст. : матеріали наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29 жовт. 2014 р. / редкол.: В. А. Дубінський (голова), О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов, та ін. Кам'янець-Подільський : Друк. Рута, 2014. 176 с.
- 33.Гальчак С. Опір та боротьба «остарбайтерів»-подолян у фашистській неволі. *Історія України. Маловідомі імені, події, факти: Зб. Статей*. Вип. 8. К., 1999. С. 477-482.
- 34.Гальчак С. «Білі плями» скорботи (причини голодомору 1932-1933 та голоду 1946-1947 років на Поділлі). Вінниця, 1999. 50 с.
- 35.Гальчак С. «Остарбайтери» з Поділля (1942-1947 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2002. 211 с.
- 36.Гальчак С.Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «остарбайтерів»-подолян у нацистському рейху. *Студії з архівної справи і документознавства*. К., 2003. Т. 9. С. 148-150.
- 37.Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
- 38.Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни». *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України*. К., 2004. Вип. 8. Част. 2. С. 221–237.

39. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових статей*. Вип. 25. К., 2004. С. 412–420.
40. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації „східних робітників”. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник наукових праць*. Вип. 29. К., 2005. С. 157-166.
41. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» Поділля: поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини. *Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля*. Кам'янець-Поділ., 2005. Т.1. С. 420-464.
42. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб. *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р.* / Київський національний університет внутрішніх справ. К., 2006. С. 188-200.
43. Гальчак С. Етапування «Східних робітників» з Поділля в нацистське рабство. *Науково-документальне видання*. 2006. С. 50-62.
44. Гальчак С. Д. «Набуття батьківщини» остарбайтерами з Поділля. *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук, статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 378-379. С. 67-72.
45. Гальчак С. Д. Умови життя та праці подільських репатріантів – представників міської і сільської інтелігенції в повоєнному радянському суспільстві. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. С. 297-307.
46. Гальчак С. Соціально-політична реабілітація подільських «остарбайтерів» у період «хрущовської відлиги». *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. Вип.35. С. 241-254.
47. Гальчак С. Подільські остарбайтери: перші роки на батьківщині. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей / НАН України. Інститут історії України*. К., 2009. Вип. 12. URL:

http://shron1.chtyvo.org.ua/Halchak_Serhii/Podilski_ostarbaitery_pershi_roky_na_batkivschyni.pdf

48. Гальчак С. Д. Українские оstarбайтеры Подольского региона: вторая мировая война, послевоенный период. Винница, 2009. 544 с.
49. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2009. 768 с.
50. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: оstarбайтери Поділля у повоєнній Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1 (34), 2010 р. Харків: Права людини, 2010. С. 269-281.
51. Гальчак С. Герої Поділля : Герої Радянського Союзу – уродженці Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / відп. за вип. і ред. І. П. Гаврилишин. Київ : Вид. дім “АДЕФ-Україна”, 2010. 232 с.
52. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): Монографія. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. 512 с.
53. Грінченко Г. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу. *Україна модерна*. 2007. № 11. С. 111-126.
54. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження). *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України*. К., 2009. Вип. 12. С. 65-72.
55. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія. Харків: НТМТ, 2010. 336 с.
56. Грінченко Г. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього рейху: проблеми історичної пам'яті: дис... док. іст. наук: 07.00.06. К., 2011. 211 с.
57. Гусева В. В. Затавровані знаком «OST» (на матеріалах Поділля). *Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття: зб. наук. пр.* Вип. V. Хмельницький, 2012. С. 189-193.

58. Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан. *Война и общество, 1941-1945*: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. М., 2004. С. 331-358.
59. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. – В 6-ти т. / Ред. комис.: П. Н. Поспелов (пред.) и др. М: Воениздат, 1960-1965.
60. История Второй мировой войны. 1939-1945. В 12-ти т. / Гл. ред. комис.: А. А. Гречко (пред.), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. М: Воениздат, 1973-1982.
61. Історія Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / Редкол.: В.І. Клоков, М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. К.: Наукова думка, 1977. 535 с.
62. Книга Пам'яті України. Хмельницька область : історико-меморіальне видання : в 10 т. / обл. редкол.: М. М. Дарманський (керівник), В. Т. Олійник, М. О. Урсол та ін. Хмельницький : Поділля, 1995. Т. 1 : м. Хмельницький, Білогірський район, Віньковецький район. 688 с.
63. Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). К., Видавничий дім "Альтернатива", 1999. 335 с.
64. Кононенко В. В. К65 Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.
65. Кравченко А., Батурин С. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. Львів: Кальварія, 2005. 235 с.
66. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор: монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 248 с.
67. Кучер В. І. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : монографія. К.; Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. 368 с.
68. Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третьюму Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С.33-35.
69. Лехіцька І. Остарбайтери – у рейху. *Край Кам'янецький*. 2012. 1 червня С. 6.

70. Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій; Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. К., 2006. С. 7-14.
71. Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць*. Кам'янець-Подільський: ОГЮМ, 2006. Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVII - на початку ХХІ ст.». С. 76-77.
72. На скрижалях перемоги і скорботи. Хорол : Центральна районна бібліотека, 2012. 48 с.
73. Нагайко Т. Нелегка доля остарбайтера. *Джерела пам'яті : історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т. Ю. Нагайко. Тернопіль : Астон, 2007. 236 с.
74. Наконечний Д. Гірке слово «остарбайтер»: у цьому році минає 70 років початку насильного вивезення мирного населення із території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни. *Подільські вісті*. 2012. 11 вересня. С. 6.
75. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / авт. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. М. Завальнюк та ін. ; відп. за вип. І. С. Винокур. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 328 с.
76. Олійник Ю. В., Завальнюк О. М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.) / Міжнародна громадська організація "Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"; Державний архів Хмельницької області; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
77. Пастушенко Т.В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7. С. 227-233.
78. Пастушенко Т. В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944 – 1947. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків*

- «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори: Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. Т. 4. С. 123-136.
- 79.Петрова А. І. «Новий порядок» на Поділлі за часів німецької окупації. *Вінниччина : минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 25-26 жовтня 2007 р.). Вінниця, 2007. С. 333-339.
- 80.Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. К.; ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 49 с.
- 81.Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М. Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. 442 с.
- 82.Прокопчук В. Дунаєвеччина: край і люди : монографія. Дунаївці ; Кам'янець-Подільський : Зволейко Д. Г., 2013. 352 с.
- 83.Скоробогатов А.В. Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* К., 2004. Вип. 26. С. 62.
- 84.Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. К.: Політвидав України, 1967-1969.
- 85.Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь). Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 1. Народжені для випробувань / Упор. Т.Ю. Нагайко. Тернопіль, 2007. С. 107-117.
- 86.Янковська О. В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України: Зб. статей* / ПАН України. Ін-т історії України. К., 2005. Вип. 9. Част. 3. С. 206-212.
- 87.Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947. London, 1974. 304 p.

88. Elliot M. R. The repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944-1946. University of Kentukki, 1974. 412 s.
89. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland 1941-1945 / Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft / W. Jacobmeyer. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. Bd. 65. 324 s.